

■ 27 січня - Міжнародний день пам'яті жертв Голокосту

«Наївні рівненські євреї цілу ніч слухняно пакували речі, готуючись у невідомому страшну подорож...»

Яким було Рівне у 1941-1942 роках і як жили в окупованому німцями місті рівняни — описує в одному з розділів своєї книги «Ти мусиш повернутись» Марія Штаубер. Це спогади про ті часи матері авторки Люсі Штаубер та її подруги Блюми Гельмонт. Переклад книги з польської спеціально для читачів «РВ» зробила Олена ГУМІНСЬКА, старший науковий співробітник Державного архіву Рівненської області.

Авторка книги описує, як у липні 1941 року німецькі бомбардувальники закидали бомбами Рівне. Більшовики в паніці покидали місто. Деякі євреї вирішили їхати за Червоною армією, аби не потрапити до рук гітлерівців, бо їхні методи розправи з євреями були відомі. Інші вирішили залишитись. «Німці — культурні люди», «Що має статися, хай станеться», «Утікати до росіян? Що, мало себе показали? Знаємо, що то за одні!», «Не хочу вмирати на чужій землі, ліпше вмерти вдома», — так, пише авторка, розмірковували ті рівняни, які все ж вирішили залишитись. Невдовзі, розповідається у книзі, в місто зайшли німецькі

ських складів, на вулиці Золотій, Мидлярній, Пекарській та Колейовій. То була дуже обмежена територія і дуже запущена, з невеликою кількістю будинків, по декілька осіб в одній кімнаті.

Скромна власність Гельмонтів була транспортована на візочку до родички, Рози Кауфман, на вулицю Гербарську, 7, біля залізничної колії. Меблі було перевезено на зберігання Станіславута Олені Куліковським, польським приятелем...

Власники дозволів на працю отримували тільки по 100 грамів хліба щоденно, а життя в гетто коштувало дуже дорого...

...Того страшного 7 листопада не міг іти далі, було наказано

холоду, дивлячись на викопані для них рови.

Різко усіх огорнув нелюдський розпач і відчуття близької смерті. Стихли нарікання та благання про помилування. Без крику і плачу з суворим виразом обличчя люди обнімалися і цілувалися з близькими, деякі забавляли дітей на руках у батьків, щось їм співали, показували на небо.

Маленький хлопчик обливався сльозами, а його старша сестра, смуглява гарна дівчина з чорним волоссям, притуляла його до себе.

Посеред зігнаних в той страшний морозний ранок голосно молився рабин Мойша-Лазер Ротенберг і рабин Г.М. Ма-Яфіт, зміцнюючи серця своїх дітей в останні хвилини життя...

Есесівець з вишитим на ремені написом «СД», з пістолетом в руці, курив сигарету над викопаним ровом. Присів, спустив ноги донизу. Різким рухом встав, щось вигукнув до своїх. Провів групу роздягнених людей до краю рову. Прозвучав залп кількох рушниць 45-го батальйону

Тепер це була її робота, яка вберегла її від смерті. Тисячі покинутих коробок, одягу, смерті в одному місці. Ті, хто, як і вона, залишилися в Рівному, чули від ранку щекіт автоматів навіть тут, в гетто, з іншого боку річки. Цілий день дрижало перестрашене серце. Як то було можливо? Серед дня ніхто не мав уже жодних сумнівів, що сталося. Хто міг припустити, що кінець так близько?

Небагатьом вдалося втекти із Сосонок, дехто дивом виліз з-під трупів. Мешканці Рівного швидко дізналися, що сталося в близькому до Рівного селі. Окружними дорогами до гетто прибігли дві жінки, мокрі й брудні.

Серце Блюми стислося з розпачу. Жінки шукали схову. Схову? Де можна було сховатися, куди втекти? Одна з них, Христина, стала потім твоею, Люсю, приятелькою. Прихистив їх поляк Новаковський, пізніше вона стала його дружиною.

Гетто виглядало як після катастрофи. Двері покинутих будинків були відчинені, меблі частково поламани або розграбовані.

Невдовзі, розповідається у книзі, в місто заїхали німецькі частини, і відразу було розстріляно на вулиці Білій кількасот євреїв.

...Євреїв не охороняло жодне право, а грабежі та мародерство залишалися безкарними і були щоденним явищем... Конфісковували меблі, одяг, дорогі речі і вислали до Німеччини. Комендант міста, австрійський радя, що робити, аби врятуватися. Натяк зводився до двох слів: срібло і золото. Офіційно було оголошено, що євреї мають зібрати для німців 12 млн карбованців, які б мали потрапити від єврейських родин до німецьких кишень через руки «елегантського» коменданта...

Виникла біржа праці, яка організувала майстерні. Керував бюро праці німець Лонденгоф, а директором був Хайм Рознер, який брав гроші за дорогоцінний «дозвіл» на працю. Усі билися за той дозвіл, розуміючи, що працюючим євреям німці дозволяють жити.

Валія Шушкевич, бідна українська дівчина з твоєї гімназії, якій Бася Кноль носила старі чоботи, аби мала в чому ходити, залагодила безцінний «папір» для твоєї родини, Люсю. Твоя мама віддала їй все, що мала, персні та гроші.

Невдовзі вийшов декрет, який наказував євреям носити на грудях білу нашивку із зіркою Давида. Згодом надійшло розпорядження про зміну нашивки на жовту восьмисантиметрову, яку необхідно було носити завжди спереду і на спині пальт, курток, сорочок, на усьому. Дехто сміявся, що то сонце Сталіна, бо ж відомо, що всі євреї — комуністи. Заборонено було євреям ходити головними вулицями.

У жовтні 1941 року був оголошений наказ про створення єврейського гетто по обидва боки залізничної колії — від вулиці Понятовського до станіонарного шпиталю і завод-

в гетто коштувало дуже дорого...

...Андрій і Манька, українські сусіди на вулиці Короленка, принесли їм одного разу кавалок сала. Повертаючись від Куліковських, Ілька проходила повз слюсарню майстерню, привіталася зі знайомою дівчинкою, Юдиткою Бадер, донькою пекаря, і Ханею Шнайдер з Тарбуту, яка ремонтувала німецький одяг під пильним оком пані Мірар. Ідучи далі, в глибоке гетто, на вулиці Підгірній бігла, щоб не зустрітися зі страшним інспектором Лорензем, який мав скляне око. Нарешті дійшла до місця роботи її гімназійної подруги Розі.

На тенісних кортах ніхто вже не грав у теніс. Тепер там утримували радянських військовополонених. Діти часом кидали їм через пліт яблука чи помідори, бо вони вмирили з голоду. Їх регулярно впроваджували до соснового лісу за місто, аби ті копали рови, ніхто ще не знав нащо.

П'ятого листопада 1941 року з'явилося на вулицях гетто оголошення: «Усі євреї, за винятком тих, які мають дозвіл на працю, мають з'явитися з багажем на 16 кг, або стільки, скільки можуть нести — наступного дня, 6 листопада, о 7-й годині ранку в парку Любомирських, коло в'язниці. Будуть вислані на працю».

Поліціанти Юденрату з жовтими стрічками на шапках ходили від хати до хати, повторюючи, якщо хтось запізниться або залишиться, буде розстріляний.

Запанувала ще більша тривога і недовolenість. Цілу ніч було чути в місті зойки, крики, плач, молитви. Лемент було чути з кожного будинку. Було страшно противитися цьому розпорядженню. Наївні рівненські євреї цілу ніч слухняно пакували речі, найкращі теплі речі, вшивали в них коштовності, шили спеціальні торби, готуючись у невідому страшну подорож.

...Того страшного 7 листопада 1941 року вранці юрба людей прибула на вказане місце. Вітер збивав з ніг, поперемінно йшов дощ зі снігом, холод пронизував до кісток. Була надія, що акцію буде скасовано, що німці через погану погоду змінять плани, але так не сталося. За винятком тих, хто мав, як твоя родина, Люсю, пронумеровану карту праці, або тих, хто сховався в підвалах, або тих, хто втік у село, 18 тисяч рівненських євреїв, старших людей, жінок, чоловіків і дуже багато дітей, молоді, навіть щасливі власників трудових карток, які не хотіли роз'єднуватися зі своєю родиною, думали, що їх помітно серед рідких дерев п'ять глибоких ровів, кожен 30 метрів завдовжки і 3 метри завглибшки. Натовп завмер зі страху. Німецькі охоронці та поліціанти оточили стислим колом змучених людей так, щоб ніхто не зміг утекти. Чоловіки, жінки, діти повинні були роздягнутися та рівно скласти свої речі у стоси з тисячами пар взуття, одягу та білизни. Мокрі євреї стояли, похитуючись, тремтіли від

Було щораз вітряніше, падав тяжкий сніг. Бабця Зузи, Хая Сандберг, йшла в натовпі, поглядаючи за рідними, але їх в тій масі було тяжко розгледіти. Колону з 18 тисяч охороняли гітлерівці з батогами та собаками, люди грузли в снігу, болоті, калюжах, але посувалися до місця. Дорога в декілька кілометрів. Минули твою, Люсю, гімназію Костюшка, на якій висів великий нацистський прапор, минули в'язницю. В будинках, дерев'яних хатах відсувалися фіранки, виглядали здивовані обличчя. Куди ведуть євреїв? Світловолосі діти вилазили на дерева, які росли вздовж дороги. За євреями, які намагалися вискочити з колони, відразу летіла куля. Тим, хто

не міг іти далі, було наказано лягати на землю. Їх розстрілювали в шию. Серце старої Сандберг стискалося, а очі заливали сльози. Була щораз слабша, щораз пересувалася назад колони, до тих слабших і хворих людей. Набіг якийсь біль у плечах, якийсь дивний брак повітря. Бабця Зузи сіла обабіч шосе, приклала до вуст жменю снігу, далі йти не могла. Це швидко зрозумів глибокий німець, солдат з Баварії, наставляючи в її напрямку зброю. Так закінчилося життя Хаї, для кого Клари Сандберг, з дому Глікман, 74 років життя.

...Коли велика колона євреїв Рівного різко повернула з дороги в напрямку Сосонок, було помітно серед рідких дерев п'ять глибоких ровів, кожен 30 метрів завдовжки і 3 метри завглибшки. Натовп завмер зі страху. Німецькі охоронці та поліціанти оточили стислим колом змучених людей так, щоб ніхто не зміг утекти. Чоловіки, жінки, діти повинні були роздягнутися та рівно скласти свої речі у стоси з тисячами пар взуття, одягу та білизни. Мокрі євреї стояли, похитуючись, тремтіли від

рушниць 45-го батальйону служби безпеки. Кілька солдатів повинні були стріляти одночасно, такий був наказ, щоб зняти відповідальність з кожного окремого члена групи. Натовп захвилювався, збився в одне тіло. Розстріляні й поранені євреї падали в рови на поранених і мертвих, кров лила струменями по плечах і обличчях. Поранені хапали повітря, деякі підносили руки догори, викривлювали обличчя, щоби показати, що вони ще живі. Есесівець спускався вниз, тупаючи по тілах, і виконував «постріл ласки», після чого швидко вилазив глиняними боками ями, бо вже наближалася наступна партія людей до розстрілу.

Невдовзі рови вже було заповнено, але ще багато людей сиділи і чекали своєї черги. Були серед них немовлята і дуже старі. Від морозу їм померзли руки і ноги. Їх німці постріляли просто на землі.

Планова акція тривала цілий день. До вечора завдання було виконано. Рови, засипані тонким шаром землі, рухалися ще декілька наступних днів.

...Блюма підмітала вулицю.

частково поламани або розграбовані. Відчинені шафи і комори... Раптом знову з'явилися євреї, ті нечисленні, які сховалися перед акцією у місцевих. Їх вважали мертвими. Пересова сусідка голосно плакала, шарпала свого сина, щоб розповів колись світові про страшну смерть братів і сестер. «Втечу до партизанів, — говорив молодий Перес, — тут нас усіх виб'ють».

Твоя сестра, Люсю, Маня Гельмонт, сортувала речі в хаті, де жила колись Лялька Томіліна. То була її дівчанка роботи: подушки, постіль, меблі, білизна, одяг, взуття, кухонний реманент — щораз натикалася на знайому сукенку, светр, блузку, фото людей, яких добре знала.

Ті, хто пережив ту страшну бійню, були в жалобі, снували вулицями порожнього міста як духи, пригноблені, зламани, оплакували своїх близьких і шкодували, що не вмерли разом з ними. Бо який тепер сенс життя? Тим більше, що їх і так чекає смерть.

Минали дні. З часом знайшлися оптимісти, які жили надією, якщо виживуть, то бу-

